

دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی

دکتر محمدحسین دیانی^۱

دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی / سرویراستار عباس حرّی، ویراستار همکار نورگس نشاط؛
دستیاران علمی محمدحسن رجبی، نورگس نشاط - تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی
ایران، 1381.

نخستین جلد از دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی در سال 1968، بیش از هشتاد سال پس از آغاز آموزش رسمی دانشگاهی این رشته در غرب - یعنی 1887 - به زبان انگلیسی انتشار یافت. آموزش رسمی دانشگاهی این رشته در ایران در مقطع کارشناسی ارشد در سال 1345 آغاز شد و اکنون حدود سی و پنج سال پس از آن تاریخ، در حالی که هم مدرسان ایرانی و هم دانش‌آموختگان اولین دوره این رشته آموزشی به حیات پرثمر خود ادامه می‌دهند، نخستین جلد دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی به فارسی منتشر شده است.

جا دارد که هم به وجود آورندگان دایره‌المعارف و هم جامعه کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران از انتشار این دایره‌المعارف به خود ببالند، زیرا از جمله نادر رشته‌هایی است که توانسته در عین نوپایی این رشته در ایران اسلامی، دارای دایره‌المعارفی تخصصی باشد که بیشتر محتوای آن را مؤلفان کتابدار این مرز و بوم نوشته‌اند. نگارنده این سطور که خود از آغاز آموزش رسمی رشته کتابداری در دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه تهران شاهد قطعات ریز و درشت تحولات در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران بوده، احساس غرور می‌کند که رشته متولد شده در سال 1346 را رشته بالغی می‌بیند که در تمام سطوح علمی و آموزشی از کاردانی تا دکتری به آموزش می‌پردازد و برای این آموزش‌ها آنقدر منابع، آنقدر توان علمی، و آنقدر توان مدیریت فراهم آورده است که دایره‌المعارفی با کیفیتی علمی و دلپذیر به جامعه علمی ارائه می‌کند. به خاطر همین احساس غرور است که به خود اجازه داده ضمن معرفی مختصر ویژگی‌های ظاهری و محتوایی این دایره‌المعارف، به بیان نکاتی بپردازد که در افزایش کیفیت جلدهای بعدی، که انشاءالله در فاصله زمانی کوتاهی شاهد انتشار آن‌ها باشیم، مؤثر باشند.

معرفی دایره‌المعارف براساس نکات آمده در مقدمه

آن‌گونه که در مقدمه این دایره‌المعارف آمده، «نخستین حرکت‌ها برای نشر این دایره‌المعارف از اوایل سال 1373 آغاز شد» و حاصل کار در قالب جلد اول، که به حروف آ-ژ اختصاص یافته، در سال 1381 به جامعه کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران عرضه شده است.

۱. استاد گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه فردوسی

برای ترسیم چهره واقعی این رشته، گستره وسیعی از مباحث و مسائل در این دایره المعارف پوشش داده شده و به وجوه گوناگون، مباحث و مسائل به تناسب درجه حضورشان در رشته، پرداخته شده است. بر این اساس از خوشنویسی تا نشر الکترونیکی در یک سو و از کتابخانه آشوربانیپال تا کتابخانه دیجیتال در سوی دیگر، توجه شده است.

مقاله‌ها به سه گروه کوتاه، متوسط و بلند تقسیم شده‌اند. کوتاهترین مقاله در حد نیم ستون و بلندترین مقاله در حد چندده صفحه می‌باشد. طول مقاله‌ها تابع دو ضابطه «اهمیت موضوع» و «وجود اطلاعات مرتبط» بوده است. بلندترین مقاله در جلد اول زیر مدخل «ایران، کتابخانه‌های» در 35 صفحه، هر صفحه دو ستون چاپ شده است.

اصل پذیرفته شده از لحاظ تولید مقاله‌ها، انتشار مقاله‌های دایره‌المعارف تألیفی است؛ در عین حال، هر گاه مقاله‌ای برآورنده مقصود بوده از منابع معتبر - عمدتاً دایره‌المعارف‌های غربی - ترجمه شده است. این مقالات، در صورت نیاز، تکمله‌ای با عنوان «افزوده» در انتهای خود دارند. معدودی مدخل مندرج در برخی دایره‌المعارف‌های فارسی نیز، تلخیص شده و پس از هماهنگ شدن با الگوی دایره‌المعارف کتابداری به متن دایره‌المعارف اضافه شده‌اند.

موضوع مقاله‌ها

مقاله‌ها به پنج مقوله موضوعی کلی تقسیم پذیرند: 1. اصطلاحات و مفاهیم کتابداری و اطلاع‌رسانی مرتبط با فرایندها، ابزارها و تدابیر؛ 2. نام برنامه‌ها، انجمن‌ها و مجامع، نمایشگاه‌ها، و نیز همایش‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی عمده در مقیاس ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی؛ 3. نام کتابخانه‌ها، مراکز اسناد و آرشیوها، سازمان‌ها و مؤسسات کتابداری و اطلاع‌رسانی، و نظام‌ها و شبکه‌های اطلاع‌رسانی؛ 4. اشخاص حقیقی و حقوقی در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی در داخل و خارج کشور که کاری برجسته در رشته انجام داده‌اند؛ 5. آثار عمده - اعم از کتاب یا نشریه - مرتبط با حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی.

در مقاله‌های تألیفی بر مستند بودن اطلاعات تاکید شده و یکایک مآخذ این گونه مقاله‌ها از طریق مراجعه به متن هر مآخذ مقابله شده و صحت استناد به آن‌ها مورد تأیید قرار گرفته است.

سیاست مدخل‌گزینی

در این مورد دو وجه شکل و محتوا، در گزینش دخالت داشته‌اند:

1. به لحاظ شکل: شکل فارسی هر مدخل بر صورت‌های دیگر آن ترجیح داده شده است (مثلاً ریزنگار به جای میکروفرم به کار رفته). مدخل‌های شخص یا سازمان از ضوابط مربوط به مستند اسامی پیروی کرده است (مثل «ابن حجر عسقلانی»، «شهاب‌الدین ابوالفضل احمدبن علی»). هر گاه هدف اصلی، قراردادن واژه اصلی در ابتدای عبارت مدخل بوده، از وارونه‌سازی بهره گرفته شده است (مانند «ایران، کتابخانه‌های» به جای «کتابخانه‌های ایران»). برای مفاهیم (کتابخانه) و مصادیق (کتابخانه آصفیه)، حالت مفرد و برای نوع (کتابخانه‌های دانشگاهی)، جمع به کار برده شده. جز در مواردی که کوتاه‌نوشت آشنا تر بوده، شکل کامل نام (فدراسیون بین‌المللی...) بر کوتاه‌نوشت آن (ایفلا) ترجیح داده شده. از میان مترادف‌ها (فهرست رسمی، بن فهرست) شکل رایج تر آن (فهرست رسمی) برگزیده شده است.

2. به لحاظ محتوا: هشت مورد در نظر بوده که مهم‌ترین آن‌ها در پیوند با ضابطه نام اشخاص و مراجع و آثار است.

در مورد اشخاص، به کسانی پرداخته شده است که:
- کتابدار، فهرست‌نگار، کتابشناسی، یا نسخه‌شناس برجسته بوده‌اند؛
- صاحب‌نظریه در کتابداری و اطلاع‌رسانی هستند؛
- بنیانگذار فعالیتی در یکی از زمینه‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی بوده‌اند.
در مورد مراجع و آثار، آثار بسیار مهم مرجعی که به حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی نزدیک تر بوده‌اند (مانند کتابشناسی‌ها، فهرست‌ها و راهنماها) حضور بارزتری در دایره‌المعارف دارند.

مؤلفان و مترجمان

اسامی یکصد و نود و هشت نفر به عنوان مؤلفان و مترجمان مقاله‌های دایره‌المعارف در ابتدای جلد اول آورده شده. در این مورد چهار نکته قابل توجه است:
- حضور طیف وسیعی از دانشجویان، کارکنان، اعضای هیئت علمی، با سابقه‌ها و کم‌سابقه‌ها به‌عنوان مؤلف یا مترجم مقاله‌های دایره‌المعارف؛
- تعداد قابل توجهی از اسامی، نام کسانی است که خارج از محدوده تهران سکونت دارند- محمدرضا داورپناه، اسدالله آزاد، مهری پریخ، و... (مشهد)، احمدی لاری، بابک پرتو، حیاتی، ... (شیراز)، بیگدلی، عصاره، ... (اهواز)، احمد شعبانی، ... (اصفهان)؛
- بهره‌گیری از توان علمی و نگارشی کسانی که کتابدار نیستند ولی در رشته خود از توانایی لازم برای نگارش مقالات مرتبط با حوزه کتابداری برخوردارند- مانند محمد تقی راشد، کاظم موسوی بجنوردی؛
- برقراری شبکه‌ای توانا با 28 مشاور علمی و اداره توانمند این شبکه در محدوده زمانی هشت- نه سال، تحسین برانگیز است- بویژه که فرهنگ کار گروهی برای مدتی طولانی، پدیده‌ای نو در فعالیت‌های علمی و فرهنگی کتابداری و اطلاع‌رسانی در کشور ایران است.
جلد، قطع، کاغذ، اندازه حروف، و صفحه‌آرایی این دایره‌المعارف همه نمایانگر آگاهی تولیدکنندگان این دایره‌المعارف به اصول اصلی تولید دایره‌المعارف در جهان و ایران است. امضای موجود در پای هر مقاله نیز، پدیده‌ای است که هم اعتبار و هم جذابیت مقاله‌ها را می‌افزاید.

نکاتی که در بررسی متن دایره‌المعارف جلب نظر می‌کند

الف) در ارتباط با مدخل «عباس زریاب خویی» باید گفت که درباره نقش بااهمیت این مرد بزرگ در حوزه فرهنگ و ادب تردیدی نیست، اما در تقریباً دو صفحه‌ای که به ایشان اختصاص دارد سه عبارت در پیوند با کتابخانه وجود دارند که موارد زیرند: «... با معرفی آقای محمد سنگلجی و تقی تفضلی در کتابخانه مجلس شورای ملی استخدام شد...»؛ «پس از بازگشت به تهران، مدتی در کتابخانه مجلس سنا مشغول شد...»؛ «عباس اقبال آشتیانی که از زریاب به عنوان کتابدار فاضل کتابخانه دارالشورا یاد می‌کند، از وی در تهیه فهرس کتاب شدالآزار (به تصحیح محمد قزوینی) استمداد می‌طلبید».

ارزش یا وزنی که به محتوای این سه عبارت می‌توانیم بدهیم، عباس زریاب خویی را در فهرست شرط اول از شرایط سه گانه مندرج در صفحه سیزده کتاب (که عبارت‌اند از کتابدار، فهرست‌نگار، کتابشناس، یا نسخه‌شناس برجسته) قرار نمی‌دهد.

ب) در مقدمه آمده است از اشخاص حقیقی ایرانی، کسانی نامشان مدخل قرار گرفته که در قید حیات نیستند. شاید برای بسیاری از اشخاص زنده توجیهی قابل قبول برای این تصمیم وجود داشته باشد؛ اما اشخاصی

هستند که موقعیت و جایگاه آن‌ها در رشته قراتر از آن است که در قید حیات بودن آنان مانع معرفی نقش سازنده آنان باشد و جامعه کتابدار ایران نباید فقط به دلیل درقیدحیات بودن، آنان را ندیده بگیرد. در حرفه کتابداری و اطلاع‌رسانی، استاد ایرج افشار یکی از این استثناهاست و مناسب بود که اهمیت ایشان در حیات کتابشناسی، کتابداری و مدیریت کتابخانه‌ها، در دایره‌المعارف منعکس می‌شد.

پ) مدخل «برنامه انتقال برون‌مرزی داده‌ها» مدخلی است که تصور جستجو در زیر آن کمتر به ذهن می‌آید؛ در زیر همان مدخل، عبارت «جریان برون‌مرزی داده‌ها» موجود است. حال که این اصطلاح وجود دارد، چرا از همین اصطلاح به‌عنوان مدخل استفاده نشده و مطالب مربوطه در زیر آن آورده نشود؟ یا وقتی مدخلی نظیر «بروندی، کتابخانه‌های» داریم، «انتقال برون‌مرزی داده‌ها، برنامه» نیز می‌توانست مدخل قرار گیرد؛ بویژه که در نام انگلیسی ارائه شده در پانوشته همین مدخل، کلمه «برنامه» نیامده و Transborder Data Flow ثبت شده است.

مورد بالا برای مدخل «برنامه اطلاعات برای همه» نیز مطرح است. گرچه در این مورد در پانوشته، مورد بالا برای مدخل Information for All Programme آمده، احتمال جستجو در زیر مدخل «اطلاعات برای همه» بیشتر از احتمال جستجو با مدخل «برنامه اطلاعات برای همه» است.

ت) در صفحه 7 زیر مدخل «آموزش اطلاع‌رسانی» در قسمت نتیجه‌گیری آمده است «... به ترتیب دانشجویان کتابداری در چهار مقطع کاردانی، کارشناسی، کارشناسی ارشد، و دکتری مشغول بوده‌اند». اما در تاریخچه‌ای که برای سطوح تحصیلی و دانشگاه‌هایی که این سطوح را تدریس می‌کنند ارائه شده، هیچ اشاره‌ای به راه‌اندازی دوره دکتری کتابداری در شیراز و مشهد نشده است، موردی که برای سطوح دیگر با ذکر تاریخ و نام دانشگاه ذکر شده.

ث) مدخلی با عبارت «اتحاد مجدد نظام‌های کتابخانه‌ای» برای جستجو، دور از ذهن است و نشانه‌ای خاص درباره محتوای مدخل دربر ندارد. اگر به انتهای این مدخل، کلمه «آلمان» اضافه گردد «اتحاد مجدد نظام‌های کتابخانه‌ای در آلمان» - مفهوم ارائه شده گویاتر می‌شود.

ج) در صفحه 339 در تشریح خدمات کمیته‌های انجمن کتابداران ایران، آمده است که «شوق وافر سرپرست کمیته برای اعتلا بخشیدن به کتابداری ایران...»، اما نام این سرپرست ذکر نشده؛ چه سودی دارد که بگوییم «شوق وافر سرپرست کمیته...»، اما به کتابدارانی که آن زمان را درک نکرده‌اند، نگوییم که این سرپرست کیست. اگر ذکر صفات یک شخص لازم است، ذکر نام او نیز باید مهم باشد. نیز در صفحه 341 به هیئت مؤسس انجمن کتابداری و اطلاع‌رسانی اشاره شده، اما نام آن‌ها برده نشده. حال که نام آنان به عنوان مؤسس رسماً ثبت است و حال که دیدگاه‌های آنان در اساسنامه انجمن منعکس است، پس باید نام آن‌ها نیز ذکر می‌شد.

چ) در صفحه 782 در معرفی کتابخانه‌های دانشگاهی خراسان، از مدرسه شهر «غزنه» و کتابخانه آن شروع شده و این تاریخچه ادامه یافته تا به کتابخانه‌های جدید دانشگاهی رسیده، اما از خوزستان، در زیر مدخل «کتابخانه‌های دانشگاهی» ذکر نشده. هر چند در تاریخچه خوزستان به آن اشاره شده. حال که یک‌دست بودن، اصل حاکم است، چه بهتر که در ارائه اطلاعات مشابه در مدخل‌های متفاوت، شیوه واحدی به کار گرفته شود.

ح) تعریف ارائه شده برای مدخل «راهنما» این است: «این لفظ در اصطلاح به متنی اطلاق می‌شود که شخص را از امور معینی آگاه کند». این تعریف عاری از مانعیت است. برای این مفهوم در مقاله مربوط به این مدخل، همواره واژه «راهنماها» آمده است. باید توجه داشت که تأکید بر مفرد بودن تا آنجا با اهمیت است که

مفهوم از بین نرود.

خ) برخی عبارات یا جملات مبهم، یا دارای ایراد در شیوه انتقال پیام هستند. مثلاً:
- صفحه 693، «جزوه» - این اصطلاح به کتابچه کوتاه و مختصری گفته می‌شود که، طبق تعریف یونسکو، جزو انتشارات صحافی نشده غیرادواری محسوب می‌گردد و، بدون محاسبه جلد، از 5 صفحه بیشتر و از 48 صفحه کمتر است.

- صفحه 532، زیر مدخل «بهره‌وری در کتابداری و اطلاع‌رسانی» و در تعریف این مدخل آمده «آنچه را کالا، محصول، یا خدمت تولید شده (فرآورده) می‌نامیم با عوامل آن (فرآورنده) محاسبه می‌شود و سیر این جریان، تولید (فرآوری) تلقی می‌گردد».

باشد که تغییرات ایجاد شده در نیروی انسانی مرتبط با تولید دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، در پیوند با کیفیت مطلوبتر مطالب جلد دوم و در پیوند با انتشار آن جلد در فاصله زمانی مورد قبول، پاسخگوی توقعات جامعه کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران باشد.